

АДАМ ЫСЫМЫ – БУЛ ТАГДЫР

Макалада адам ысымдарынын коюлушу, ага маани берүү, жоопкерчилик менен мамиле жасоо керектиги, ысым адамдын тагдырына байланыштуу боло тургандыгы иликтенет.

Негизги сөздөр: адам, ысым, ат, тагдыр, улут, коом, келечек.

Байыркы Орхон-Энисай таш эстеликтериндеги Гүл тегинге арналган чоң жазууда мындай бир окуя сүрөттөлгөн. Бир кезде түрктөрдүн мамлекети кыйрап, эли-журту, кытайлардын ээлигине өтүп, кыздары күң, уулдары кул болуп, түрктүн мыйзамдары унутулуп, балдарынын аты кытайлашып, иниси агасын, баласы атасын билбес» ахыбалга жеткен экен. Мына ушул маңкурттук абалды түрктүн мыктылары учурунда түрк улутунун өлүмү катары баалаптыр. «Түрк эли мындан көрө өзүбүздү өзүбүз өлтүрөлү, уруксуз бололу» (Гүл тегин эстелиги: Чоң жазуу)

Ушундан улам муну айтабыз. Демек, муундардын, тукум-туяктардын жети атасын билбеген, тарыхын тааныбаган макулук катары өсүп өмүр улашы бул – улуттун тамырынын соолушун, анын тирүү туруп жок болушунун башталышы деп - белгилүү публицист Советбек Байгазиевдин кейиген жери бар. Мына ушундай көрүнүш азыркы учурдун актуалдуу маселесине айланды. Келечек муундардын көз-карашы күндөн күнгө батыштын сокур сезимине жетеленип баратат. Курттай соймоңдогон мындай сезим барып-барып жетээр жерине жеткенде таш талканын чыгарчы эле. Үлгү болчу чоңдорубуз уйку соонун ортосунан эртерээк ойгонуп, эл үчүн элдин эртеңкисине кичине болсо да муштумдай эрдик кылса жакшы болоор эле. Ооба бул бир гана адамдын колунан келчү иш эмес. Ага баарыбыз жапа тырмак киришип кумурскадай эмгектенип, тоодой иш кылышыбыз шарт. Элдин эртенкиси бул жөн гана кагаз бетиндеги сөз эмес ага болгон дитибизди салып көңүл бөлүшүбүз керек.

“Экөө бет маңдай отурушту.

– Мени тааныйсыңбы? - деди эне.

Маңкурт башын чайкады.

Сенин атың ким?

– Маңкурт деди ал.

– Сени азыр ошентип аташат.

Мурдагы атың эсиңдеби?

Чын атыңды эстечи?

Маңкурт Тунжурайт...”

Эң эле сыймыктанаар жазуучулардын бири Ч.Айматовдун «Кылым карытар бир күн» романындагы каарман мына ушул абалыбызга түздөн-түз окшоштугун бере алат. Ошол каарман ким? – ал **Маңкурт**. Китептен окуп маңкуртка кейигенибиз менен бизге кейиген киши жок. Маңкурт деген эс акылдан ажыраган бир сөлөкөт: өзү ким, эли, жери кайда, ысымы ким, ата энеси ким, кайда, качан чоңойгон, эч нерсе эсинде калбайт, эч нерсени билбейт, кыскасы, өзүн адам элем деп эсептебей калат. Мунун бир жүйөсү бар ага айдар көкүл жуңжандар ширинин жардамы менен маңкурт кылат. Шири – сыпайыраак айтканда төөнүн терисинен жасалган баш кийим десек болчудай. Шири ысык күнгө кургаган сайын кысып, туткундун үнү кудайга жетип, көзү чанагынан чыгып, тартпаган азапты тартат да, анан өткөн өмүрүн, ата-тегин такыр эстей алгыс маңкурт кул болуп кала берет. Ал эми бизди шириси жок эли маңкуртка айландырып бара жатышат. Айтканга жагымсыз угулганы менен бул ачуу чындык.

Көтөрө турчу маселе бул адам-ысымы. Кыргыз элинде ата-бабаларыбыздан бизге өтүп, дагы биздин урпактарыбызда да жашай бере турган көп салттар бар. Ал салттардын бири – туулган наристеге ат коюу. Балага ат коюу – жооптуу жана ардактуу иш, анда тарбиянын башаты катылган. Байыркы Түрк калктарында ошондой эле азыркы түрк элдери менен кошо кыргыздарда балага ат коюу анын келечегине байланыштуу деп эсептөө салты бар. Мындай салт элдин педагогикасы жана психологиясы менен байланышкан. Тактап айтканда бүгүнкү коюлган ат, анын эртеңки тагдыры менен байланыштуу болот. Дал мына ошол себептен ата-энеси балага ат тандоодо жоопкерчилик менен карап, бала кийин нараазы болбогудай ат коюшу шарт.

Белгилүү окумуштуу К.Байжигитов “Кыргыз эл жомокторунан” жана А.Осмоновдун “Чыгармалар жыйнагынан” алып, өзүнүн “Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары” аттуу 1985-жылы китеп болуп чыккан илимий эмгегине киргизген.

Уламышта минтип айтылат: “Илгери бир заманда Чомотой аттуу саятчы болуп, ал бүтүндөй куштардын тилин билүүчү экен. Бир күнү үйүнүн жанында дөңдө отурса, бир көк жору учуп келип, Чомотой саятчыга салам берди. Андан соң саятчыга катуу таарыныч айтты: “Мен бардык куштун чоңу, зору, төрөсү болом. Анын үстүнө сакалдуумун, жүндөрүм да буудайыктыкындай чаар. Таз жорудай тарп аңдып, сасыган эт жебеймин, тишиме, тамагыма жумшак деп сөөк жеймин. Бир гана адамзатка таарынычым мени жада калса бүркүткө да теңбейт. Жору деп коюшат экен, өз атымдан эле айтпайбы”, - дептир. Чомотой боору эзилгенче: “Мына, муну жутуп жиберчи, мен сага бир жакшы ат коюп берейин” - деп, колундагы ак балтаны сунду. Көк жору ошол замат ап эткизе сугунуп жиберди. Ошондо саятчы: “Анык балта жутар экенсиң”, - дептир. Көк жору ошондон баштап **“Балта жутар”** аталып калыптыр. Жана саятчынын койгон атына ушул күнгө чейин ыраазы экен дейт.

Бул уламыш болгону менен, биздин жашообузга түздөн-түз байланыштуу. Кыргыздар илгертен кыраакы эл болгон, ар бир нерсеге түп нускасынан маани берип келген. Ат коюуда уул-кыздарына эле эмес, минген атына, салган кушуна, агыткан тайганына дагы “тандап” ат берген. Чоң аталарыбыздын “Жылкынын атын да туура коюш керек, антпесе аттын багы ачылбайт” деген сөздөрүн угуп калаар элек.

Адам атысыз миф жана уламыштар болбой тургандыгын илимпоздор белгилеп келишет, адам ысымы жападан жалгыз булак боло алган. Тарыхыбыздын кылым карытышына ушул ысымдардын салымы чоң. Буга мисал боло турган мифологиялык уламыштар баланын аты ата-эненин, ошонун менен бирге эл байлыгы болуп саналат. Тарых менен байланышта болуп, дайыма эл кызматын өтөп келе жаткан, эң эле ыйык байлык – адам аттары. Адам аты – улуттук улуу мурастардын бири болуп саналат. Тарыхыбыздын кылым карытышына ушул ысымдардын салымы чоң. Буга мисал боло турган мифологиялык уламыштар.

Акын Р.Рыскулов айткандай: “Саламдан эле билинет адамдын кандай экени”. Кандай ата-эне баласына же кызына маанисин өзү түшүнбөгөн ысымды берет? Албетте, мындай жеңил ойлуулук, түшүнүгү тайкы, түркөй адамдын гана колунан келиши мүмкүн?

Башкача айтканда, баланын атынан эле анын ата-эненин маданияты, билиминин деңгээли, тарыхый түшүнүгү, эстетикалык табити жана жалпы улуттук аң-сезими көрүнүп турат. Ата-эне балага жагымдуу, өзүнө ылайык келген, кийин өзүнүн теңтуштарына күлкү болбогудай ысымды тандап берүүгө милдеттүү. Жөн эле бирөөдөн уга салып, мааниси түшүнүксүз атты балага “жабыштыра” салуу түркөйлүктүн белгиси. Баланын ысымында ата-эненин үмүтү, тилеги, ой-максаты, өмүрдүн кайсы бир сырлары камтылып турганы кызык.

Албетте аты жок адам болбойт, жаманбы, жакшыбы, жарык дүйнөгө келгенде, ар кимдин өзүнүн ата-энеси азан чакырып энчилеп берген ысмы болот. Бирок баарыбыз эле бул ысымды кандайча алып жүргөндүгүбүздү, ал эмнени түшүндүрөрүн биле бербейбиз. Мас адамды көлөкөсүнөн билгендей эле, илгерки адамдар биринчи көргөн адамын атынан эле анын ким экенин баамдашчу экен. Азыркылардын ысымдарынан андай өзгөчөлүктөрдү

көрүү кыйын. Көптөгөн жаштардын аттары чет тилдерден кирген, мааниси түшүнүксүз ысымдарга толо.

Чет өлкөгө барып келген бир кыргыз атка минери (чиновниги) баласына ошол жактан угуп келген бир ысымды бериптир. Кийин маанисин сураштырса, ал биздин тилде “үлүл” дегенди билдирет экен. Кыргызда ушунча сонун ат турса таап келген аты “үлүл”. Мындай өз улутунун асыл-нарктарын жээрип, башка улутту башына көтөрүп жүргөн нигилистик сезим биздин элде дагы деле күчтүү. Мунун баары өзүн “билимдүү” ойлогон адамдардын түркөйлүгүнөн болууда. Болбосо, өз элинин “арслан”, “аслан”, “кабылан” деген ысымдарынын кантип чет өлкөнүн “үлүл” деген ысмы артык болсун?

Бул көрүнүштү мисал менен мындай түшүндүрсө болот. Бийик тоонун чокусуна чыгып бараткан адамга, чыгып бараткан тоонун чокусу көрүнбөйт. Ал эми кайсыл тоонун бийиктиги канча экенин бийик тоонун чокусуна чыгып бараткандар, чыкканда гана түшүнүшөт. А чынында бөлөк элдин маданиятынын деңгээли канча экенин, өз элинин маданиятынын өзүнүн рухуна сиңиргендер гана баалай алат. Кыргыз элинин мындай эң сонун макалы бар: “Бирөөнүн каргасы бирөөгө куш көрүнөт”. Ошондуктан ар бир адам өз энчилүү ысмынын маанисин жакшы билиш керек.

Чынында, адам ысмы биз каалагандай ой келди сөз менен айтып алчудай “Орозалынын оюну” эмес. Ал улуттун жүзүн көрсөтүп турчу улуу касиеттердин бири. Жөн жеринен ата-бабаларыбыз: “Ат – Асмандан берилет, ал Теңирдин белеги” - деп айтышкан эмес.

Ислам дини орногондон кийин, ата-бабаларыбыздын түпкү ысымдары акырындап жарыгын өчүрө баштады. Күн өткөн сайын Айга, Күнгө, Жылдыздарга байланыштуу коюлган аттар азайып, наристелерге Абдырахман, Абдырасул, Абдылда, Абдымалик ж.б.д.у.с. арабча ысымдар бериле турган болду. Ушул фактыга байланыштуу орто кылымдардагы огуздар жөнүндө академик В.А. Годеевский минтип жазган: “Огуздар өздөрүн мусулманбыз деп эсептешет. Бирок бул алардын сырткы көрүнүшү, аларда узакка чейин “жаңы” мусулман аттары менен катар “байыркы” уруулук ысымдарды алып жүрүү салты сакталган”. Алар: “Бөлөк элдин ысымын алуу, демек, бөлөк элге жан тартып жашоо деген сөз”, - деп айтышкан.

Байыркы бабалардан келаткан салттарды ыйык сакташкан огуздар, адегенде араб ысымдарынын киришине катуу каршылык көрсөтүшкөн. Айрыкча жоокерлер ислам дининин кабыл алганына карабай, көпкө чейин негизинен ата-бабалары алып келген эски аттарды алып жүрүшкөн. Бирок илимпоздор белгилеп жүрүшкөндөй, бүгүнкү күнү огуздарда (түрк элдеринде) араб, иран тилинен кирген ысымдар басымдуулук кылат.

Эми азыркы учурда сөзсүз түрдө арабдын же түрктүн атын коюунун кажети жок. Биздин өзүбүздүн да кудайга шүгүр аттарыбыз бар. Эгер биз араб мамлекетине барып, – атың ким? - деп сурасаң кыргызча бир дагы атты айтпайт, сөзсүз Мухаммед, Ахмед деген өзүнүн нарк-насилине тиешелүү аттарды айтат. Ошондо чындап сен араб мамлекетинде экениңди толук түшүнөсүң. Бул аттар пайгамбарыбыз сүйгөн мусулман аттары. Бирок азыр не бир аттарды кездештиребиз. Кулакка жагымдуу аттарды бири-бирибизден жарышып коё бере турган жагыбыз бар. Бирок ошол аттын түпкү маанисин билбейбиз. Айрыкча ислам дини кыргызга киргенден кийин-үстөмдүк кылган салт-санаа ислам дини болуп калгандыктан, адамдын энчилүү ысмы да көбүнчө араб иран сөздөрү менен аталып кеткен түрү бар. Анын үстүнө XVII кылымда кыргыздар Тажикстанга сүрүлүп барганда, энчилүү аттар ошол элдин тилиндеги сөздөр менен аталып, ал тургай араб сөздөрү менен кош кабатталып калгандыгы даана эле көрүнүп турат. Ошондуктан бул эки тилди билбей туруп, колдонуп келген ысымдарыбыздын маанисин ачуу да мүмкүн эмес. Эмесе ошол эки тилден кирген ысымдардын айрымдарынын маанисин чечмелейли.

Анар иран сөзү.

анар – жемиш

Атыргүл араб, иран сөзү

атыр – жыты аңкыган

гүл – байчечек

Батийна араб сөзү

фатима деген сөздөн өзгөргөн

Аалы араб сөзү

жогору, улуу

Араб тилинен кыргыз тилине өткөн кыз балдардын аттары: Адалат (“чындык, калыстык”), Асел (“бал, таттуу, ширин”), Зыйнат (“кооздук, көркөмдүк”), Набат (“таттуу, ширин”).

Кыргыздар өзү динге жакын адамдар, бирок ошол эле учурда өзүбүздүн улуттук нарк-насилизди унутта калтырбай, эки тизгин, бир чылбыр кылып ала жүрсөк, көпкө бара алабыз. Айтайын дегеним, кыргыз адам аттарынын ичинен Манас, Кошой, Төштүк –ушул үч ысым “ыйык” кол тийгис бойдон калуу керек.

Манас:

1. Ман – байыркы арий тилинде “адам” дегенди билдирет.

Ал эми “ас” кыргыз тилинде “асманга, бийиктикке” байланышкан түшүнүктү берет, байыркы герман урууларынын мифтеринде болсо, “ас” “кудай” дегенди түшүндүрөт.

Кошой:

Байыркы арий мифи боюнча, “Гош” – “ыйык бука” дегенди түшүндүрөт. Демек, Кошой бабабыздын аты – “ай бука”, “ыйык бука”, “күчтүү бука” деген маанилерди берет. “Гош” – “гос” – “гус” – “гуз” болуп өзгөргө берет.

Төштүк:

Алтай-Сайан элдеринин тилдеринде “төш” (“төс”) – “дух” мааниге ээ. “Түк”, “Тек” (“тегин”) деген сөздүн өзгөргөн формасы болсо керек. Демек “Төштүк” бабабыздын ысмы “духтан жаралган”, “теги дух” деген маанини түшүндүрөт.

Бул ыйык ысымдарды жөн ысымдарга айлантып, ой келди жайылта бергендин кажети жок. Койсок жакшы, туура келе турган нерселеге койгонубуз шарт. Ар бир нерсенин тартиби болгондой эле, ысым ыйгаруунун да өзүнүн эрежеси болот.

Эми толугу менен кыргыз аттарына токтоло кетпесек болбойт. Биздин аттардын бир өзгөчөлүгү – алардын «оперативдүүлүгү», башкача айтканда, турмушта болгон окуялардын бат эле балдардын аттарына чагылдырылышында. Мисалы, адам космоско уча баштаганда эле ошол илимий-техникалык прогресске байланыштуу балдарга: Космос, Космосбек, Космогүл сыяктуу аттар коюла баштаган. Кыргыз карым-катташ кылган, конок келсе ичкен ашын жерге коюп, бар жогун унутуп далбаластаган адамгерчилик жагы бар эмеспи. Буга бир далил:

1995-жылы Индия уулу Жавахарлал Нери өзүнүн кызы Индира Ганди менен Советтер Союзуна биринчи жолу келип, кең мекенибизде конок болуп кыдырып жүргөн. Ошондо кыргыз врачтары жаңы төрөлгөн чүрпөсүнө Индиранын ысмын коюну каалагандарын билдиришип, Индира Гандиге теллеграмма жиберешет. Индира Ганди өзүнүн макулдугун берген. Натыйжада эки элдин, совет эли менен индия элинин бузулбас достугунун бир белгиси катары кыргыз кызына Индия мамлекетинин мурдагы Премьер-министри, көрүнүктүү коомдук ишмери Индира Гандинин ысмы коюлган. Мына ошондон улам кыргыз кыздарына Индира деген ысым ыйгарылып, сыймыктануу менен ат катары аталып жүрөт.

Жазуучу А. Камаловдун «Ат коюу» («Байчечекей», 1979, №9,7-б.) деген аңгемесинде жаңы төрөгөн келин наристесине ат тандап келүүнү күйөөсүнөн өтүнөт. Жигит бир топ ойлонуп, бирге иштегендер менен кеңешип, аягында Эврик деген атты тандайт. Бирок бул ат келинге да, баланын атын документке толтурган аялга да жакпайт. Ошондо ал: «Кантсе да ат коюнун өзүнчө, билинбес эрежелери бар тура» деген жыйынтыкка келет. Ооба, балага ат коюу оңой-олтоң, тез арада эле чечилип кетчү иш эмес. Бул ишти, жоопкерчилик милдетти, учур талабын кылдат сезген кишиге гана тапшыруу керек. Мурунку чоң аталарыбыздын

аттарын көз тийбесин деген максатта жагымсыз аттарды да коюшкан. Эми ал учурда күбөлүк, паспорт деген кагаз иштери боло турган эмес. Алыска барбай эле, менин жетинчи атам –Тезекбай. Айылымда угуп калган Сасык, Бокмурун деген аттар болоор эле. Кичине болгондуктан бул аттарды кайра-кайра кайталап күлкүбүздү араң тыяр элек. Азыр мындай аттар коюлган заман артта калды. Демек, балага ат коюуда, маданият, этика, педагогикалык талаптар менен кошо учурдун да талабы бар экендигин көрөбүз.

Эми азыркы XXI кылымдын гүлдөгөн дооруна кайтып келели. «Казанчынын өз эрки кайдан кулак чыгарса» деген таамай айтылган сөз бар эмеспи. Анысы кандай балага ат коюу ата эненин эркиндеги иш. Эркиндиктин да чектелүү жери бар, же эркинмин деп эле кошунаңдын короосуна барып акыр-чикир таштандыларды төгүп салбаган чыгаарсың.

Ушул баарынан таңкалыштуусу өзү кыргыз болуп туруп, кыргыз экенин жээрип, ары жоктонуп уялып калган бечара кыпкыргыз туугандарыма таңкалам. Мен үчүн ал адамдар өтө аянычтуу. Тээ жер каймактагандан бери куруп кетпей ушул күнгө чейин келген кыргыздын эртеңкисине мына ошол адамдардын кедергиси тийиши мүмкүн. Көркөмдөп айтканда дүмүрү калың бакты бырчалап балталаганга барабар. Карапайым адам деп аты айтып тургандай эле булар көп иштерге аралашпайт, аралашканга алы да, күчү да жок. Ошол кылтыймаларды элдин алдында жүргөндөр, мамлекеттик иштерде иштеген, элге үлгү болчулардан чыгат.

Баланын аты – ага энчиленип берилген жөнөкөй эле бир сөз эмес, ал этнолингвистика, маданият, адабият жана башка илимдер, алардын тармактары менен карым-катыштагы улуттук лексикалык байлык, мындайча айтканда, кыргыз адам аттары, биринчиден, балага ысым катары ыйгарылыш мотиви боюнча алганда, бөбөктүн ата-энесинин алдындагы максат-тилеги, каалоо-үмүтү менен байланышкан, мунун өзү алардын элдик педагогика менен эриш-аркакта турат дегендикти билдирет; экинчиден, лексикалык өзөгү жагынан элдин байлыгы, анын ичинде кыргыз ономастикасы (Жалпы энчилүү аттар) менен карым катышта; үчүнчүдөн энчилүү адам аттары башка коомдук илимдер сыяктуу эле коом үчүн кызмат кылат. Ошентип адам ысымдары – ата бабалардын асыл байлыгы: нечен кылымдарды басып өтүп, бүгүнкү муундарга жеткен, келечекте урпактарга өтө турган элдик казына, элдик чыгармачылыктын жемиши.

Бул чакан эмгекте мен кыргыз адам аттарынын эртеңкиси, келечегине маани бергим келди. Киши ысымдары коом менен кошо жашап, коом үчүн кызмат кыла тургандыгын көрсөтүү. Ансыз улуу улут болбойт, эл эркин элге айланбайт.

Адабияттар:

1. Жапаров Ш. Адам аттары эл байлыгы. – Б., 2017.
2. Нурматова С. Наристеге ат коюу. – Б., 2008.
3. Бутенко Н.П., Мамбеталиева К. Киргизские имена сегодня // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. – М.,1970.
4. Карасаев Х. Накыл сөздөр. – Ф.: Кыргызстан, 1987.
5. Жапаров Ш. Сенин ысым ким? – Ф.: Кыргызстан, 1990. -124б.
6. Байас Турал. Улуттук ысым-улуу мурас. – Бишкек, 2004.
7. Акматалиев А. Баба салты, эне адеби. – Б., 1993. 224 б.
8. Идрисов А. Кыргыз тилиндеги ысымдар. – Фрунзе, Мектеп, 1971.-128 б.
9. Исмаилова С.А. Овчинникова Е.А. Личные имена и их варианты в киргизском языке // Вопросы ономастики. – Свердловский, 1980.- Вып.14.-131-139-б
10. Калилов К. Новые обряды и традиции у киргизов. – Фрунзе, Илим, 1983, 47-50-б.